

پژوهشنامه حج و زیارت

سال پنجم، شماره دوم، پیاپی ۱۰

پاییز ۱۳۹۹

صفحات ۹۴ - ۷۱

بررسی فقهی حضور بانوان در راهپیمایی اربعین

لیلا ثمنی^۱ و معصومه شهریار^۲

چکیده

مسئله حضور یا عدم حضور بانوان در فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی، از مسائل مناقشه‌برانگیزی است که از دیرباز محل بحث فقها بوده است. یکی از این فعالیت‌ها حضور بانوان در پیاده‌روی اربعین است. در این زمینه به طور کلی می‌توان آرای فقها را به سه دسته تفکیک کرد: گروهی حضور بانوان را در راهپیمایی اربعین حرام می‌دانند. در مقابل، گروهی قائل به جواز حضور بانوان در این مراسم، و دسته سوم قائل به رجحان حضور بانوان در پیاده‌روی اربعین هستند. این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی و به صورت اسنادی، ادله قائلین سه دیدگاه را ارزیابی و نقد کرده است. یافته‌های پژوهش حاکی از این امر است که دلیل قاطع و خدشه‌ناپذیری بر عدم مشروعیت حضور بانوان در مراسم اربعین در دست نیست. همچنین دلایلی وجود دارد که جواز را به عنوان حکم اولی تأیید می‌کند. نتیجه اینکه در صورت عروض عناوین ثانوی بر حضور زنان در راهپیمایی اربعین همچون وقوع در مفسده، حکم ثانوی، حرمت است و در صورت عروض عنوان ثانوی همچون وجوب حفظ عزت مسلمانان و جامعه مسلمانان و زنده نگه داشتن مکتب امام حسین علیه السلام، حکم ثانوی، رجحان حضور بانوان در راهپیمایی است و این رجحان در شرایطی ممکن است تا حد ضرورت و وجوب کفایی پیشروی کند.

کلید واژه‌ها: زنان، راهپیمایی اربعین، زیارت امام حسین علیه السلام، فقه.

۱. استادیار پژوهشکده زنان دانشگاه الزهراء علیها السلام، تهران، ایران (نویسنده مسئول) (l.samani@alzahra.ac.ir)

۲. دانشجوی کارشناسی ارشد فقه و حقوق خانواده، دانشگاه شهید مطهری، تهران، ایران (m.shahriari.251@gmail.com)

تبیین مسئله

پیرامون حضور زنان در اجتماعات از قدیم‌الایام بحث و گفت‌وگو وجود دارد. یکی از مواردی که برای حضور زنان در آن اختلاف نظر وجود دارد، پیاده‌روی اربعین است. پیاده‌روی میلیون‌نوی اربعین، اجتماعی بزرگ است که هر ساله با شکوهی بیشتر از قبل برگزار شده و جهانیان را شگفت‌زده ساخته است. هر ساله در موسم اربعین به دلایلی همچون لزوم کسب رضایت بانوان از همسران یا خانواده‌ها و ازدحام و امکان اختلاط، نسبت به حضور بانوان در این مراسم، سؤالات و صحبت‌هایی - مانند: «پیاده‌روی اربعین، جای بانوان نیست» - به گوش می‌رسد. از طرفی با وجود روایاتی که دال بر وجوب زیارت حضرت امام حسین علیه السلام هستند (ابن قولویه، ۱۳۹۸، ص ۱۲۱؛ شوشتری، ۱۳۹۰، ص ۲۳۸) و دسته دیگری از روایات که به استحباب زیارت اشاره کرده‌اند - اعم از استحباب زیارت حضرت (کفعمی، ۱۴۰۵ق، ص ۴۹۰ و جدانی فخر، ۱۴۲۶ق، ج ۴، ص ۶۲۴)، استحباب پیاده رفتن به زیارت حضرت (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ص ۴۳۹) و استحباب زیارت در روز اربعین (مجلسی، ۱۴۱۰ق، ص ۱۹۱؛ حر عاملی، ج ۶، ۱۴۰۹ق، ص ۴۷۸ و ۴۵۸) - این سوال مطرح می‌شود که حکم فقهی حضور زنان در پیاده‌روی اربعین با توجه به محدودیت‌ها و مسائل موجود چیست. فقیهان در پاسخ به این سؤال اختلاف نظر دارند.

به‌رغم آنکه موضوع حضور زنان در پیاده‌روی اربعین، مسئله مهمی است، تحقیق فقهی مبسوطی در این زمینه مشاهده نشد؛ اما به طور کلی درباره پیاده‌روی اربعین پژوهش‌هایی صورت گرفته است؛ برای نمونه قربانی سپهر در مقاله «بررسی و تحلیل جایگاه پیاده‌روی اربعین در افزایش وزن ژئوپلیتیکی شیعیان در مناسبات جهانی» به این نتیجه رسیده است که پیاده‌روی اربعین یکی از عوامل اثرگذار بر نقش و جایگاه شیعیان در جهان بوده و توانسته است قدرت، منزلت و وزن ژئوپلیتیکی شیعیان

را در سطح منطقه و جهان افزایش دهد. (قربانی سپهر، ۱۳۹۸) همدانی در تحقیق «ضرورت بحث اربعین»، ورود اهل بیت بزرگوار امام حسین علیه السلام در روز اربعین سال ۶۱ قمری را اثبات می‌کند. (همدانی، ۱۳۸۷) همچنین رسول جعفریان در پژوهش «دلیل بزرگداشت اربعین چیست؟» (جعفریان، ۱۳۸۶)، سبحانی نیا در «تحقیق درباره اربعین حسینی» (سبحانی نیا، ۱۳۹۷)، عبدالکریم پاک‌نیا در «پیام اربعین در زیارت اربعین» (پاک‌نیا تبریزی، ۱۳۸۸) و محمد فاضل در «تحلیل مبنای تاریخی اربعین حسینی» (فاضل، ۱۳۸۶) به موضوع زیارت حضرت سیدالشهدا علیه السلام در روز اربعین پرداخته‌اند و علاوه بر واکاوی ادله اهمیت اربعین حسینی با استفاده از آیات و روایات و با بررسی تاریخچه آن، به ضرورت بزرگداشت این مراسم تأکید کرده‌اند. پرویش نیز در مقاله «بررسی ظرفیت‌های تمدن‌سازی در جهان اسلام با تکیه بر پیاده‌روی اربعین» نشان داد که مؤلفه‌های فرهنگی، سیاسی و اقتصادی این جریان عظیم تواضع، توسل، مشارکت مردمی، ولایت‌پذیری، استکبارستیزی، سخاوت، برکت و تعاون هست و با توجه به ظرفیت عظیم معنوی و فرهنگی، تجمع اربعین می‌تواند فرصتی مناسب و استراتژیک برای شکل‌گیری یک جنبش جهانی حق‌طلبی و حق‌خواهی باشد. (پرویش، ۱۳۹۸) عاملی، در تحلیل پیمایشی «راهپیمایی اربعین حسینی؛ ظرفیت‌ها، چالش‌ها، نمادها و معانی» با طرح ۸۳۹ پرسشنامه به چهار زبان فارسی، عربی، ترکی و انگلیسی به زمینه‌یابی، نگرش‌سنجی و ایده‌آل‌سنجی مشارکت‌کنندگان در رخداد سالیانه اربعین پرداخته است. (عاملی، ۱۳۹۶)

با این مقدمه و با توجه به خلأ پژوهشی موجود در این زمینه، پژوهش حاضر به بررسی حکم فقهی حضور بانوان در پیاده‌روی اربعین پرداخته و به طور کلی آرای فقها را به ۳ دسته تقسیم کرده است: مشهور قائل به جواز حضور بانوان هستند و در مقابل نظر شاذی مبنی بر حرمت حضور آنان وجود دارد و عده‌ای نیز به رجحان حضور بانوان معتقدند. در ادامه دلایل و مستندات آنها بررسی می‌شود:

۱. مستندات قول به حرمت حضور زنان در راهپیمایی اربعین

برخی، حضور زنان در راهپیمایی اربعین را ممنوع دانسته‌اند.^۱ دلایل قائلین به حرمت حضور زنان در راهپیمایی و مراسم اربعین ناظر به وقوع مفسده ناشی از اختلاط، غیبت از منزل و معطل ماندن امور شوهر و منزل، سختی طی مسیر برای زنان و امکان غلبه حضور بانوان است:

الف) وقوع مفسده ناشی از اختلاط با نامحرم

مهم‌ترین دلیل برای قول به حرمت حضور زنان در راهپیمایی و زیارت اربعین، اختلاط بانوان با مردان نامحرم به دلیل ازدحام و جمعیت زیاد است که برای اثبات حرمت آن به سه دسته از روایات استناد می‌شود:

دسته اول: روایات دال بر منع تردد بانوان در اماکن عمومی

روایات متعددی بر منع تردد بانوان در جایی که مردها حضور دارند، دلالت دارد؛ از جمله پیامبر ﷺ می‌فرماید:

زنان هنگام راه رفتن، از وسط کوچه راه نروند؛ بلکه از کنار بروند. (نوری،

۱۴۰۸ق، ج ۱۲، ص ۲۱۵)

بین مردان و زنان جدایی افکنید؛ زیرا هنگامی که آنها رودرروی یکدیگر قرار گرفتند و با هم رفت و آمد داشتند، جامعه به دردی مبتلا خواهد شد که درمان نخواهد داشت. (عجلونی جراحی، ۱۳۵۱، ج ۱، ص ۲۷۹)

امام علی علیه السلام نیز به مردان هشدار می‌دهند: «ای مردم عراق، به من خبر دادند که بدن زن‌های شما در راه‌ها با بدن مردان تماس پیدا می‌کند. آیا شرم نمی‌کنید؟! (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۸، ص ۵۳۷) بنابراین از آنجا که واژه «تدافع» در روایت به معنای به هم خوردن دو نفر بر اثر ازدحام و شلوغی است (ابن منظور، ۱۳۶۶، ج ۸، ص ۸۹؛

جوهری، ۱۴۰۴ق، ج ۳، ص ۱۲۰۸)، از اخبار مذکور در جهت اثبات حرمت حضور زنان در راهپیمایی اربعین استفاده می‌شود.

نقد و نظر: بر فرض صحت سند روایات، در دلالت روایات بر حرمت حضور زنان در جامعه اشکال است؛ زیرا روایات مذکور در مقام بیان حکم حضور زنان در جامعه نیست؛ بلکه در مقام بیان شرایط حضور بانوان در مکان‌های عمومی است و لذا گفته شده زنان در معابر از کنار حرکت کنند؛ به گونه‌ای که دچار برخورد و تماس نشوند و این در حالی بود که زن‌های عراقی با وضع نامناسبی به خیابان‌ها رفت‌وآمد داشتند. بنابراین از این احادیث استفاده اخلاقی شده است. (مطهری، ۱۳۸۷، ص ۲۱۶) همچنین اگر این روایات در جایگاه استنباط حکم شرعی باشد، نهایتاً به آداب حضور زنان در جامعه اشاره دارد. لذا ظهور آشکار بر عدم حرمت حضور زنان در حضور مردان دارد.

دسته دوم: روایات دال بر لزوم حبس زنان در منزل

از روایات حاوی عبارت «فاحبسوا نساءکم»، استحباب حبس زن در منزل خودش یا شوهر استفاده شده و گفته شده است زنان جز برای رفع نیاز، از منزل خارج نشوند و مردی هم داخل خانه نیاید. (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۲۰، ص ۶۴) از این روایات نتیجه گرفته شده است که به طور کلی باید از حضور بانوان در اجتماعات، ممانعت به عمل آورد. (همان، ج ۱۹، ص ۳۶)

نقد و نظر: این روایات در صدد بیان رجحان منع زنان از حضور در جامعه - با قطع نظر از عروض هر عنوان ثانوی - است و هرچند در ظاهر بر الزام ماندن زن در خانه دلالت دارد، اما به قرینه اینکه بیان شده است در منزل خود یا منزل شوهر بماند و مرد دیگری وارد خانه نشود، ظهور در ماندن در خانه در زمان عده رجعی دارد. از طرفی با توجه به روایات مخالف و دلایل حاکی از جواز حضور زنان در اجتماع، ظهور این روایات بر حرمت حضور اجتماعی زنان تمام نیست؛

خصوصاً اینکه هیچ‌یک از دو امر ماندن زن در خانه یا حضور زن در جامعه، فی‌نفسه ارزش محسوب نمی‌شوند و حکم هر یک از این دو به اقتضای جهات عارضی یا ثانوی، تعیین یا تغییر می‌یابد. (هدایت‌نیا، ۱۳۹۶) از طرف دیگر لازم است آثار سوء جلوگیری از حضور بانوان در اجتماع - مانند استضعاف فکری زنان، تضييع استعدادهاى زنان، مردانه شدن اداره امور زنان، دين‌گریزی زنان و عسرو حرج - در نظر گرفته شود. لذا به نظر می‌رسد این منع، خلاف مصلحت، و امری مردود است؛ ضمن اینکه برخی معتقدند در حصار قرار دادن زنان، ظهور در ازدواج دارد و در واقع این احادیث در صدد بیان رجحان ازدواج بانوان است. (مطهری، ۱۳۸۷، ص ۲۱۵)

دسته سوم: روایات دال بر عدم لزوم یا منع حضور زنان در اجتماعات مهم مسلمانان

برای اثبات حرمت حضور بانوان از احادیثی که حضور زنان در مراسم عمومی - مثل نماز جمعه و جماعت و تشییع جنازه و... - را واجب نشمرده (قمی، ۱۴۱۳ق، ج ۴، ص ۳۶۴) و روایاتی که تصریح به کراهت زیارت بانوان کرده و برخی احادیث اهل تسنن که به طور کلی به حرمت زیارت قبور اشاره کرده (مکارم شیرازی، ۱۴۲۷ق، ج ۱، ص ۵۴۰)، استفاده شده است. همچنین گفته شده که دلیل منع حضور زنان در زیارتگاه‌ها، اختلاط با مردان است. لذا برخی فقهای حنبلی ورود زنان به قبرستان را تحریم کرده‌اند؛ چون رفتن آنها به این اماکن جهت انجام سوگواری، عادتاً مقدمه و زمینه می‌شود که بعضی اندامشان بر اجنبی نمایان شود و عمل حرام رخ دهد. (شوکانی، ۱۴۱۳ق، ج ۴، ص ۱۲۴؛ جناتی، ۱۳۷۰، ص ۲۶۰؛ شافعی، ۱۳۷۹، ج ۳، ص ۱۴۹؛ مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۱۴، ص ۱۹۲؛ متقی‌هندی، ۱۴۱۳ق، ج ۱۶، ص ۳۸۸)

نقد و نظر: اولاً بر فرض صحت روایات، دلیلی بر سرایت و توسعه حکم منع زنان از زیارت قبور به دیگر مواردی که حضور زنان باعث اختلاط با مرد نامحرم می‌شود، وجود ندارد. ثانیاً برخی، زیارت قبور را برای زنان - در صورتی

که زمینه‌ساز فتنه نباشد، مانند زنان مسن - نه تنها جایز، بلکه حنفی‌ها و مالکی‌ها مانند امامیه (صاحب جواهر، ۱۴۲۱ق، ج ۲، ص ۵۸۸)^۱ به دلایل مختلفی - از جمله اینکه زیارت اهل قبور موجب یاد مرگ می‌شود - مستحب دانسته‌اند (نیشابوری، ۱۳۳۴، ج ۳، ص ۶۵)؛ خصوصاً توصیه کرده‌اند که زنان از کارهای خلاف شرع در آن محیط پرهیزند. (مکارم شیرازی، ۱۴۲۷ق، ج ۱، ص ۵۴۰) همچنین در همین روایات زیارت قبور پیامبر، اولیا، صلحا و شهدا استثنا و به استحباب این نوع زیارات اشاره شده است. (امینی، ۱۴۱۷ق، ص ۲۰۹) از طرفی اگر ملاک منع، برخورد با نامحرم باشد، با نظر به اینکه از این حیث اولویت برای مردان بر زنان وجود ندارد، لازم است از حضور مردان نیز منع شود؛ در صورتی که چنین چیزی هرگز مورد توجه قرار نگرفته است؛ از این رو فهمیده می‌شود آنچه مورد نهی است، برخورد و اختلاط با نامحرم است؛ نه حضور در اجتماع.

ناگفته واضح است در مقابل این روایات که شاذ و نادر است و ضعف سندی بارز دارد (خوئی، ۱۳۹۰، ج ۱۴، ص ۲۴۱)، روایاتی وجود دارد که از نظر تعداد، فراوان‌تر است و صراحتاً مجاز بودن حضور زنان در مجامع عمومی مثل نماز جمعه و جماعت و زیارات را مطرح می‌سازد. بنابراین طبق این روایات نیز نمی‌توان گفت صرف اختلاط، مانع حضور بانوان است؛ بلکه ضمن جواز حضور، لازم است مراقبت کنند تا حضورشان موجب برخورد با نامحرم نشود.

ب) غیبت از منزل و معطل ماندن حق جنسی شوهر

برخی، علت تحریم حضور بانوان در راهپیمایی اربعین را غیبت چندروزه زنان از محل زندگی و خانه خود و رها کردن همسر و فرزندان دانسته و آن را نمونه‌ای از کوتاهی در انجام وظایف زنان شمرده‌اند؛ درحالی که سفارش‌های فراوان ائمه علیهم‌السلام

۱. القول بکراهة ذلك لهنّ مع استلزامه المنافاة للستر و الصيانة حسن کذا استلزام الجزع وعدم الصبر لقضاء الله، بل ربّما یصل إلى حدّ الحرمة، وأمّا بدون ذلك فالظاهر الاستحباب. للعموم وخصوص بعض الأخبار.

بر شوهرداری زن دلالت دارند: «جهاد المرأة حسن التبعل» (سید رضی، ۱۴۱۴ق، ص ۴۳۲) و «لا شفیع للمرأة أنجح عند ربها من رضا زوجها». (مجلسی، ۱۴۱۰ق، ج ۷۸، ص ۳۴۵) بنابراین حضور بانوان و این گونه مشارکت‌ها با نظر به اینکه در تعارض یا تزامم با حق الهی یا حق الناس و حقوق ناشی از زوجیت (توجهی، ۱۳۹۰) قرار می‌گیرد، جایز نیست.

نقد و نظر: اول اینکه این دلیل اخص از مدعاست؛ چراکه فقط شامل زنان متأهلی می‌شود که شوهر آنها در خانه می‌مانند و جهت ارضای نیاز جنسی، راضی به مسافرت همسرش نیست؛ در حالی که بسیاری از زنان همراه شوهر و بسیاری با رضایت شوهر می‌روند و بسیاری هم مجرد، مطلقه یا بیوه هستند. لذا نمی‌توان صرف اینکه ممکن است برخی زنان بدون رضایت شوهر بروند، حکم حرمت را سرایت داد و قائل به حرمت حضور کلیه زنان در راهپیمایی اربعین شد. دوم اینکه در حال حاضر گذرنامه زنان متأهل، با رضایت کتبی شوهر صادر می‌شود و شوهر می‌تواند در صورت مخالفت، همسرش را ممنوع‌الخروج نماید. سوم اینکه زنان متأهلی که بدون شوهر برای درک ثواب زیارت اربعین و به قصد تقرب و رضایت خدا به راهپیمایی اربعین می‌روند، غالباً متعهد به وظایف زناشویی هستند و لذا تمام تلاش خود را می‌کنند که اول رضایت شوهر را کسب کنند؛ چراکه رضایت خدا را در رضایت شوهر می‌دانند.

ج) سختی طی مسیر برای زنان

ممکن است ازدحام و شلوغی، طولانی بودن مسیر پیاده‌روی، نبود وسیله نقلیه مطمئن و مسائل امنیتی، کمبود امکانات بهداشتی و اسکان و در نهایت ضعف بدنی بانوان را از مهم‌ترین دلایل منع حضور آنان در مراسم اربعین دانست.

نقد و نظر: در جواب باید گفت سختی سفر، عنوان محرمی نیست تا با مترتب شدن آن بر سفر بانوان موجب شود این سفر بر آنان حرام گردد. افزون بر این مطلب

هر چند زیارت سیدالشهدا علیه السلام در اکثر برهه‌های تاریخی به سختی انجام می‌شد و جان زائران در خطر بود، اما با این وجود زائران همیشه عاشقانه خطرات را به جان خریدند و به زیارت اربعین رفتند. (زارع خورمیزی، ۱۳۹۲) در زمان ما نیز شیعیان - از جمله زنان - این سختی را به جان می‌خرند و علی‌رغم مشکلات فراوانی که در سراسر این سفر متحمل می‌شوند، با تاسی به حضرت زینب علیها السلام عاشقانه مشکلات این سفر را تحمل می‌کنند.

۲. مستندات قول به جواز حضور زنان در راهپیمایی اربعین

مطابق نظریه مشهور فقهای معاصر، حضور بانوان در پیاده‌روی اربعین مجاز است. آیت‌الله مکارم معتقد است: «این حرکت عظیم بی‌نظیر است، ... نباید از شکوه اربعین چیزی کاست و شرکت زنان اشکالی ندارد؛ ولی جهات شرعی را باید کاملاً رعایت نمایند و بهتر است که با محارم خود بروند».^۱ بسیاری از فقهای دیگر مانند آیت‌الله مظاهری، آیت‌الله خامنه‌ای و آیت‌الله تبریزی نیز بر جواز حضور زنان، مشروط به رعایت حجاب و عفاف و رضایت شوهر فتوا داده‌اند و برخی نیز به ارجحیت همراهی محارم برای زیارات اشاره کرده‌اند. (خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱۰، ص ۱۸۳) به نظر می‌رسد شرط اخیر با توجه به شرایط زمان گذشته که امنیت زیادی در بیابان‌ها وجود نداشته، برای حفاظت از بانوان قرار داده شده است. (امینی، ۱۴۱۷ق، ص ۲۰۹)

دلایل قول به جواز عبارت‌اند از:

الف) دلالت روایات بر جواز حضور زنان

روایات متعددی بر وجوب حضور زنان در نماز عید فطر، عید قربان و نماز جمعه دلالت دارد. (حمیری، ۱۴۱۳ق، ص ۱۰۰ و شهید اول، ۱۴۱۹ق، ج ۱۴، ص ۱۶۱) این

۱. پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر آیت‌الله مکارم شیرازی <https://makarem.ir/main.aspx>

دسته روایات صراحتاً به جواز و بلکه وجوب حضور بانوان در مناسک دینی اشاره دارد، خصوصاً مراسمی که مستلزم حضور تعداد زیاد و باشکوه مسلمانان است. بنابراین با توجه به تنقیح مناط و اینکه پیاده‌روی اربعین از جمله مراسمی است که برگزاری باشکوه آن، مطلوب شارع است، لذا دلالت بر جواز حضور بانوان دارد.

ب) دلالت سنت بر جواز حضور زنان

مطالعه تاریخ عصر رسول ﷺ و ائمه با محوریت حضور زنان در عرصه جامعه با وجود حضور مردان، موارد زیادی را نشان می‌دهد که دلالت بر جواز حضور زنان دارد؛ برای نمونه اولین نماز جماعت در مسجدالحرام با حضور حضرت خدیجه رضی الله عنها برگزار شد. همچنین فعالیت‌های سیاسی حضرت زهرا رضی الله عنها و حضرت زینب رضی الله عنها بر کسی مخفی نیست؛ همچنان‌که حضرت زهرا رضی الله عنها دست حسنین را می‌گرفتند و به در خانه مهاجر و انصار می‌رفتند و از آنان می‌خواستند با پیروی کردن از امیرالمؤمنین رضی الله عنه در راه رسالت استوار و پایدار باشند و او را یاری رسانند. (هلالی، ۱۴۱۸ق، ص ۱۰-۲۰) روایت متعددی حاکی از آن است که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله دختران و زنان خود را برای اقامه جماعت در نمازهای عیدین به خارج خانه می‌بردند و خارج شدن دختران جوان را برای شرکت در نماز عید فطر و عید قربان مجاز می‌دانستند. (طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص ۲۸۷)

حضور حضرت زینب کبری رضی الله عنها در نهضت عاشورا و همچنین مشارکت زنان در نهضت‌های بزرگ سیاسی - اجتماعی از قبیل مهاجرت به حبشه و مدینه همراه مردان، بیانگر تأیید مشارکت فعال زنان در مسائل اجتماعی آن دوران و بینش اسلام در این خصوص است.

اساساً پایه‌گذار زیارت اربعین، حضرت زینب رضی الله عنها و اهل بیت امام حسین رضی الله عنه بودند. (قاضی طباطبایی، ۱۳۸۳) حضرت زهرا رضی الله عنها نیز - که اسوه بانوان در تمامی امور است - هر هفته به زیارت شهدای جنگ احد می‌رفت. (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۳،

ص ۲۲۸) از دیگر مصادیق حضور اجتماعی زنان - علی‌رغم حضور مردان - می‌توان به بیعت زنان با رسول گرامی اسلام ﷺ در عقبه اول و به همراه آن نزول آیه ۱۲ سوره ممتحنه (قمی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۳۶۴) معروف به «بیعة النساء»، عقبه دوم، رضوان (ابن هشام، بی تا، ج ۱، ص ۴۴۱؛ ابن سعد، ۱۴۱۸ق، ج ۸، ص ۳۰۳؛ واقدی، ۱۴۰۹ق، ج ۲) و روز غدیر خم اشاره کرد. امر به معروف و نهی از منکر که یکی از بالاترین فرایض دینی است و به موجب آیات متعدد قرآن - از جمله آیه ۷۱ سوره توبه - بر مرد و زن به طور یکسان واجب گردیده، مستلزم حضور زن در صحنه اجتماع است. همه این موارد، بیانگر دیدگاه اسلام در خصوص فعالیت‌های اجتماعی زنان است. لذا می‌توان گفت که پیاده‌روی اربعین - که مصداق یک فعالیت دینی و اجتماعی است - از این قاعده، مستثنا نیست.

ج) دلالت سیره متشرعه بر جواز حضور زنان در اجتماعات دینی و مذهبی

سیره متشرعه مسلمانان بر انجام یا ترک چیزی، در حقیقت بالاترین اجماع عملی از علما و غیر علماست؛ خصوصاً در عصر معصومین علیهم‌السلام، معصوم نیز یکی از عاملین به این سیره یا تقریرکننده آن بوده است. لذا شکی نیست که این سیره، حجت قطعی بر موافقت شارع دارد. (مظفر، ۱۳۹۰، ص ۳۰۸)

پیاده‌روی اربعین - به نظر برخی - سیره متصل به عصر معصومین علیهم‌السلام و بلکه ادامه راه آنان است؛ زیرا با توجه به پیاده‌روی حضرت زینب علیها‌السلام و کاروان اسرا جهت زیارت اربعین امام حسین علیه‌السلام و تأسی از آن در پیاده‌روی اربعین، علمای شیعه به این امر اهتمام ویژه ورزیده‌اند و راهپیمایی اربعین را سنت و رفتار مداوم شیعیان از زمان ائمه دانسته‌اند که در زمان بنی‌امیه و بنی‌عباس نیز به این حرکت پایبند بوده‌اند. (قاضی طباطبایی، ۱۳۸۳، ص ۳۱)

موارد دیگری از حضور زنان در سیره متشرعه نیز مانند طواف، سعی و جهاد مشهود است. هرچند زنان و مردان در طواف و سعی، بدون هیچ حائل و حاجب یا

تفکیک مسیر در حال حرکت هستند و احتمال تماس بدنی متفی نیست و مردها پوشش عادی بر تن ندارند (ابن زهره، ۱۴۱۷ق، ص ۱۹۳؛ فیض کاشانی، بی تا، ج ۱، ص ۳۷۴؛ موسوی عاملی، ۱۴۱۱ق، ج ۸، ص ۳۱۱؛ نراقی، ۱۴۱۵ق، ج ۷، ص ۱۲۴)، اما این حضور زنان، سیره قطعی و مورد قبول شرع است.

همچنین نمونه‌های فراوانی از مشارکت زنان در مهاجرت‌ها، جنگ‌ها و فعالیت‌های سیاسی در صدر اسلام (یوسفیان، ۱۳۹۴) با ارائه خدماتی مانند آب‌رسانی، تهیه غذا برای رزمندگان، پرستاری، مداوای مجروحین و حتی نبردهای آنان وجود دارد که منجر به فتوای فقها بر وجوب جهاد بر زنان در زمان حمله به شهر و حوزه مسلمانان شده است. (صدر، ۱۴۲۰ق، ج ۲، ص ۳۷۵؛ فخار طوسی، ۱۳۸۸، ص ۲۵-۲۶؛ مطهری، ۱۳۸۷، ص ۲۰۳)

د) دلالت اصل و قاعده بر جواز حضور زنان

به حکم اصل جواز، آنچه دلیلی بر حرمتش نیست، ارتکابش جایز بوده است و احتیاط در آن واجب نیست. به حکم عقل هر امری جایز است؛ مگر آنکه دلیلی بر حرمتش وجود داشته باشد. مفاد این اصل، مجاز بودن ارتکاب اعمالی است که دلیلی برای ممنوعیت آن وجود ندارد. بر پایه این بنیاد، ممنوع و محدود بودن، نیازمند دلیل است؛ نه آزادی و مجاز بودن: «کل شیء فیہ حلال و حرام فهو لك حلال حتی تعرف الحرام بعینه». (کاشانی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۹۹) بنابراین تا هنگامی که دلیل شرعی یقینی برای ممنوعیت یا مکروهیت حضور زنان در مراسم اربعین در دست نیست، مراجعه به همین اصل مبنایی، ما را از اقامه هر دلیل دیگری بی‌نیاز می‌سازد. (محقق ثانی، ۱۴۱۴ق، ج ۷، ص ۵۲؛ محقق حلی، ۱۴۰۳ق، ص ۲۰۵؛ انصاری، ۱۴۱۴ق، ص ۲۸۷؛ مقدس اردبیلی، بی تا، ص ۶۱۶؛ فاضل مقداد، ۱۴۲۵ق، ج ۲، ص ۲۹۸)

ه) قاعده اشتراک زن و مرد در احکام شرعی

از آنجا که در قرآن کریم دستورها بر نوع بشر، بدون لحاظ تمایزی میان زن و مرد، اطلاق می‌شود و موضوع و محور در تکالیف و مسئولیت‌های اسلامی، نوع انسان است، بنابراین اگر حکمی به صورت عام یا مطلق آمده باشد و دلیلی بر اختصاص آن به افراد خاص وجود نداشته باشد، حکم برای همه افرادی خواهد بود که دارای شرایط عامه تکلیف هستند؛ به عبارت دیگر اصل در تکالیف و وظایف دین، بر اشتراک زنان و مردان است (موسوی بجنوردی، ۱۴۱۹ق، ج ۲، ص ۵۳؛ کابلی، ۱۴۲۶ق، ص ۲۴۸)؛ مگر آنکه دلایل خاصی بر اختصاص آن وجود داشته باشد.

احادیث فراوانی دال بر وجوب، منع از ترک، ترغیب و بیان مضرات ترک زیارت امام حسین علیه السلام - به خصوص در روز اربعین - وجود دارد. (اصفهانی، ۱۴۱۴ق، ج ۴، ص ۱۹۱؛ حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۱۴، ص ۴۷۸؛ شوشتری، ۱۳۹۰، ص ۲۳۸؛ قمی، ۱۳۹۸، ص ۱۵۱) از طرفی، طبق منطوق روایات، هیچ تفاوتی در ضرورت یا درک ثواب زیارت اربعین امام حسین علیه السلام میان زنان و مردان وجود ندارد. لذا اشاره به وجوب ضمنی زیارت آن حضرت یا حتی استحباب زیارت بر مردان، به دلالت قاعده اشتراک زنان و مردان در احکام طبق قاعده اولی و بدون عروض عنوان ثانوی و فقدان خصوصیتی در جهت اختصاص مفاد روایت به مردان، اقتضا می‌کند که سفارش اکید به زیارت و عدم اجازه ترک زیارت مشمول زنان نیز بشود؛ چراکه قطعاً اگر برای حضور زنان در زیارت اربعین منعی بود، باید در روایات ذکر می‌شد؛ اما نه تنها منعی در این خصوص وارد نشده، بلکه سفارش اکید به خود زنان صورت گرفته است. از طرفی با توجه به اینکه پیاده‌روی اربعین یکی از مقدمات و یکی از روش‌های رسیدن به زیارت امام حسین علیه السلام در روز اربعین است و در واقع هدف غایی پیاده‌روی اربعین، نیل به زیارت و کسب ثواب عظیم آن است، پس می‌توان از قاعده اشتراک - به طور قدر متیقن - اصل جواز حضور زنان در پیاده‌روی اربعین - مادامی که عنوان حرام یا مذمومی به شکل ثانوی بر آن مترتب نشود - را استنباط کرد.

علاوه بر روایاتی که ثواب پیاده رفتن برای زیارت حضرت را برمی شمرد، روایات فراوان دیگری به ثواب‌های بسیار عظیم زیارت سیدالشهدا علیه السلام در روز اربعین اشاره دارد. (قمی، ۱۳۹۸، ص ۱۳۴؛ ملکی تبریزی، ۱۳۹۴، ص ۵۹) بنابراین اختصاص این همه اجر و پاداش برای مردان و محروم ساختن زنان از درک آنها قابل قبول نیست. در نتیجه با توجه به اشتراک زن و مرد در کسب فضائل و رشد معنوی، این روایات شامل زنان نیز می‌شود و محروم کردن آنان از این فضائل بی‌جهت است.

۳. مستندات قول به رجحان (اعم از الزامی و غیر الزامی)

قائلان به رجحان حضور زنان در پیاده‌روی اربعین^۱ ممکن است از باب عروض عناوین ثانوی (ناظر به دلایل ذیل) حکم به رجحان - اعم از رجحان الزامی (وجوب کفایی) و رجحان غیر الزامی (استحباب) - بدهند و به دلایل ذیل استناد کنند:

الف) تنقیح مناط از روایات دال بر وجوب زیارت سیدالشهدا بر زنان

در خصوص ضرورت زیارت امام حسین علیه السلام توسط زنان، روایات زیادی وجود دارد که بر وجوب و مصلحت الزامی - هرچند به صورت کفایی و علی‌البدل - دلالت می‌کند. در این روایات آمده است که زیارت اباعبدالله علیه السلام بر هر زن و مردی واجب است. (نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۱۰، ص ۲۶۰؛ مجلسی، ۱۴۱۰ق، ج ۹۶، ص ۳۶؛ حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۱۴، ص ۴۳۷) همچنین در روایت است که هیچ زنی نیست مگر اینکه بر او واجب است با زیارت سیدالشهدا، حضرت فاطمه علیه السلام را شاد کند. (مجلسی، ۱۴۱۰ق، ج ۸، ص ۷۵)

اگرچه روایات مذکور، بر مطلوبیت و وجوب زیارت امام حسین علیه السلام به صورت عام بر زنان دلالت دارد، اما مناط این روایات - با توجه به ویژگی‌هایی که در ترغیب زنان به زیارت وجود دارد - لزوم زنده نگه داشتن مکتب سیدالشهداست و با توجه

۱. با رعایت حدود شرعی اشکال ندارد؛ بلکه رجحان دارد.

به اینکه این ملاک در پیاده‌روی اربعین نیز وجود دارد، می‌توان با تنقیح مناط و ایجاد توسعه در موضوع زیارت، از این روایات به ترجیح شرکت زنان در راهپیمایی اربعین حکم داد؛ حتی با توجه به ارزش بسیار بالای زیارت و زنده کردن مکتب امام حسین علیه السلام، حکم آن به حد و جوب نیز می‌رسد. (مطهری، بی‌تا، ج ۲۱، ص ۳۳۰)

ب) لزوم شرکت در پیاده‌روی اربعین به قیاس اولویت از لزوم زیارت امام حسین علیه السلام

با توجه به روایات مطرح شده در خصوص ضرورت زیارت امام حسین علیه السلام که نیز دال بر وجود مصلحتی همچون لزوم زنده نگه داشتن مکتب ایشان است و همچنین با توجه به اینکه حضور زنان در راهپیمایی اربعین تأثیر بیشتر و مؤثرتری در احیا و انتشار مکتب امام حسین علیه السلام در جهان دارد و زنان را به تأسی از مکتب حضرت زینب علیه السلام می‌رساند، پس به طریق اولی حضور زنان در راهپیمایی اربعین موجب جلب این مصلحت می‌شود و دارای رجحان است و ضرورت می‌یابد.

ج) قاعده وجوب حفظ عزت مسلمانان و جامعه مسلمانان

وجوب حفظ عزت مسلمانان و جامعه اسلامی یکی از قواعد مهم فقهی است. مستند این قاعده، کلام الهی است: ﴿لِلَّهِ الْعِزَّةُ وَلِرَسُولِهِ وَلِلْمُؤْمِنِينَ﴾ (منافقون: ۸) در این آیه ضمن وجود خبر، انشا نیز وجود دارد و مفهوم آیه این است که باید تلاش کرد تا عزت جامعه اسلامی حفظ شود؛ به عبارت دیگر اسلام همواره بر استقلال و سربلندی و عزت مسلمانان تأکید کرده است. (منتظری نجف آبادی، ۱۴۰۹، ج ۵، ص ۲۳۶) لذا بنا بر این قاعده، که از قواعد عامه است، حفظ عزت و شکوه و جلال مسلمانان واجب است. فقها نیز به این قاعده در ابواب مختلف استناد کرده‌اند؛ فقیهی مانند میرزای شیرازی، حکم اباحه شرب تنباکو را با قاعده «وجوب حفظ کیان اسلام و مسلمانان» و «وجوب حفظ عزت اسلام و مسلمانان» یا «وجوب منع از استیلاي کفار» متزاحم دیدند و اباحه شرب تنباکو را به حرمت شرب آن تبدیل

کردند. (مکارم شیرازی، ۱۴۲۷ق، ص ۲۲۵) در مانحن فیه نیز برپایی هرچه باشکوه‌تر راهپیمایی اربعین با مشارکت نیمی از جمعیت شیعیان که زنان جامعه هستند، به دلایل اجتماعی، امنیتی و سیاسی منجر به افزایش عزت مسلمانان و جامعه اسلامی می‌شود. بنابراین طبق قاعده اشتراک و قاعده لزوم حفظ عزت مسلمین اگر حفظ عزت مسلمانان، به خصوص شیعیان، با مشارکت زنان در راهپیمایی اربعین تأمین می‌شود، می‌توان قائل به رجحان این مشارکت شد؛ چراکه هیچ دلیلی بر اینکه زنان از این قواعد عام مستثنا شده باشند، به حکم اولی وجود ندارد.

نتیجه‌گیری

۱. جمع‌بندی

- احکام شرعیه به دو صورت احکام اولیه و احکام ثانویه، بر موضوعات بار می‌شوند: منظور از نوع اول احکامی است که بر عناوین اولیه موضوعات مترتب می‌شوند؛ مانند: وجوب غسل، وضو و روزه بر مکلفین. منظور از احکام ثانوی احکامی است که با در نظر گرفتن عروض عناوین ثانوی ایجاد می‌شوند؛ مانند اینکه اگر غسل، وضو و روزه مستلزم ورود ضرر بر مکلف باشند، حکم اولی وجوب به حکم ثانوی حرمت تبدیل خواهد شد. بنابراین در مانحن فیه با توجه به عدم امکان قبول قول به حرمت به عنوان حکم اولی و اینکه دلایل قائلین به حرمت ناظر به عروض عنوان ثانوی است، در صورت عروض عناوین ثانوی - مانند اینکه راهپیمایی اربعین مستلزم وقوع در مفسده باشد - به حکم ثانوی حرام تبدیل خواهد شد؛ ضمن اینکه در عروض عنوان ثانوی، تفاوتی میان زنان و مردان وجود ندارد و اگر حضور مردان در راهپیمایی اربعین نیز مستلزم ارتکاب حرام یا مفسده باشد، دلیلی بر ترجیح مردان بر زنان نیز وجود ندارد و حکم ثانوی حضور مردان نیز حرمت خواهد بود.

- اگر گفته شود به هر حال احتیاط، حسن است و برای رعایت بیشتر تقوای الهی، بهتر است بانوان در مکان‌هایی که امکان اختلاط با نامحرم وجود دارد، حضور پیدا نکنند، باید گفت فقها در بسیاری از موارد، رعایت احتیاط را موجب اختلال نظام زندگی دانسته و معتقدند در امثال این موارد اگر قائل به لزوم احتیاط باشیم، باید به طور کلی از حضور بانوان چه در مراسم راهپیمایی‌های مناسبتی و چه در مجامع عمومی - همچون زیارتگاه‌ها، بازارها و حتی مترو و امثال آن - ممانعت شود که این خود مستلزم عسرو حرج، اختلال در نظام زندگی و ایجاد نگرش منفی جامعه جهانی نسبت به دیدگاه اسلام راجع به زن و در نتیجه وهن اسلام می‌شود که حرام است.

- در خصوص حضور زنان در پیاده‌روی اربعین، سه نظریه کلی مبتنی بر دلایل وجود دارد: اول دیدگاه حرمت بر مبنای وقوع مفسده ناشی از اختلاط، غیبت از منزل و معطل ماندن امور منزل، سختی طی مسیر برای زنان و امکان غلبه حضور بانوان است که هیچ‌کدام قابلیت اثبات حرمت حضور زنان در مراسم اربعین را ندارد. دیدگاه دوم مبنی بر جواز حضور بانوان در این مراسم است که هر چند قابل قبول و تمام است، اما مانع قبول دیدگاه سوم (ارجحیت حضور زنان) نیست. لذا با ادله قائلین به ارجحیت حضور زنان در مراسم اربعین، قابل جمع است. بنابراین بررسی و تحلیل دلایل عقلی و نقلی حاکی از این امر است که حضور بانوان در پیاده‌روی اربعین نه تنها نمی‌تواند ممنوع و مکروه باشد، بلکه با وجود شرایط و رعایت ضوابط، نسبت به برخی زنان تا حد الزام و ضرورت نیز قابل ارتقا به نظر می‌رسد.

۲. نتیجه‌گیری

الف) حضور زنان در راهپیمایی اربعین منوط به رعایت شرایط عمومی حضور زنان در جامعه است که در راستای تأمین مصالح جامعه و تأمین امنیت زنان الزامی شده است. رعایت حجاب، پرهیز از تبرج جاهلی (ظاهر کردن زینت)، عدم اختلاط

و رعایت حریم، رعایت عفت در نگاه، وقار در رفت و آمد، پرهیز از محادثه و پرهیز از استعمال بوی خوش از جمله آن شرایط است که در آیات و روایات به عنوان شرایط عمومی حضور زنان در اجتماع مطرح شده است (ربیع نتاج، ۱۳۸۹) که نتیجه آن، تأمین آرامش روحی و روانی مردان و زنان و حفظ حرمت و کرامت زنان در عین شرکت در فعالیت‌های اجتماعی است.

ب) حضور زنان در راهپیمایی اربعین منوط به رعایت شرایط اختصاصی حضور زنان در انجام فرائض و به خصوص زیارت ائمه علیهم‌السلام است. سعی در اختفای خود از نامحرمان ولو با زیارت در شب (شهید اول، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص ۲۵)، به دور از مردان ولو با تغییر وضع که شناخته نشوند (محدث نوری، ۱۳۷۸، ص ۲۰۱) با استفاده از روبنده و از کنار دیوار راه رفتن، عدم جلب توجه و عدم استفاده از زیور و زینت و سرمه و عطر (امینی، ۱۳۸۷، ص ۴۷-۵۰)، شیون نکردن و... از شرایط اختصاصی حضور اجتماعی زنان برای زیارت شمرده شده است.

ج) نتیجه اینکه اختلاط ناشی از حضور زنان با رعایت شرایط عمومی و اختصاصی مذکور در پیاده‌روی اربعین - مانند اختلاط در حج، طواف و زیارت تمام ائمه معصومین علیهم‌السلام، نماز جمعه و نماز عید - حرام نیست؛ البته باید در نظر داشت که اختلاط در انجام عمل واجب، غیر از عمل مستحب است. لذا حتی اگر در اختلاط واجب، عدم اهتمام به رعایت شرایط - مانند از کنار رفتن - ممکن یا ضرورت نداشته باشد، در راهپیمایی اربعین ضرورت دارد. بنابراین حتی اگر به دلایل حرمت اختلاط نتوان حکم اولی به رجحان حضور زنان در پیاده‌روی اربعین داد، به حکم ثانوی و با نظر به عروض عناوین ثانوی، رجحان قولی قابل پذیرش است. همچنین اگر گفته شود دلایل حرمت اختلاط در مقابل دلایل جواز یا رجحان شرکت زنان در پیاده‌روی اربعین قرار می‌گیرد، باید گفت این تزاخم با اولویت‌بخشی اهم بر مهم قابل حل خواهد بود.

د) منع زنان - چه به صورت قولی و با اشاعه حکم به منع و چه به صورت فعلی و با ایجاد عوامل بازدارنده فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی - هیچ توجیه شرعی و عقلی قابل قبولی ندارد. شرکت زنان در فعالیت‌های اجتماعی - از جمله شرکت در مراسم مذهبی و حضور در اماکن زیارتی - با وجود رعایت حریم‌های شرعی، مقتضای رعایت کرامت و شأن مقام انسانی زن مسلمان متعهد بوده و لازمه استیفای حقوق بشری و اجتماعی زن است و مخالفت با آن، مستلزم ورود ضرر به طور مستقیم و غیر مستقیم به زن، خانواده و جامعه اسلامی است؛ زیرا محروم کردن جامعه از خدمات ارزنده قشر زنان فرهیخته و متعهد در عرصه‌های مختلف اقتصادی، فرهنگی، سیاسی، اجتماعی، تعلیم و تعلم و... به بهانه‌های مختلفی همچون حق جنسی شوهر، لزوم اداره امور منزل، عدم اختلاط و...، نه تنها به دور از عقل سلیم و مطلوب طبع کج‌اندیشانی است که نگاهی ابزارری به زن دارند، بلکه نهایتاً منجر به تعطیل شدن امور جامعه در عرصه‌های مختلف و تحقق عسر و حرج می‌گردد.

ه) پیاده‌روی زنان در مراسم اربعین، علاوه بر بهره‌وری از مزایای اخروی آن، دلیل فرهیختگی و تربیت زنان بر اساس و پایه‌های صحیح اسلامی و التزام آنان به احکام شرع است. لذا باید با به وجود آوردن شرایط حداکثری، امکان حضور حداکثری زنان را نیز فراهم کرد. بانوان با حضور حداکثری خود می‌توانند باعث چند برابر شدن جمعیت زوار اربعین، و در نتیجه فواید مترتب بر آن - از جمله زنده نگه داشتن مکتب امام حسین علیه السلام و حفظ عزت شیعیان و جوامع شیعی - شوند.

و) با توجه به روایات دال بر ضرورت زیارت امام حسین علیه السلام توسط زنان و مسئولیتی که از این حیث توسط معصومین علیهم السلام بر عهده زنان نهاده شده است، اگر دلایل برای اثبات لزوم مشارکت زنان در راهپیمایی اربعین تمام نباشد، قدر متیقن از لزوم زنده نگه داشتن مکتب سیدالشهدا، استحباب شرکت زنان در پیاده‌روی اربعین است.

منابع

قرآن کریم

نهج البلاغه

۱. ابن زهره، حمزة بن علی (۱۴۱۷ق)، غنية النزوع الى علمي الاصول والفروع، قم، مؤسسة امام صادق عليه السلام، چاپ اول.
۲. ابن سعد، محمد بن سعد (۱۴۱۸ق)، طبقات الكبرى، بيروت، دارالکتب العلمية.
۳. ابن قولويه، جعفر بن محمد (۱۳۹۸)، کامل الزیارات، نجف، دارالمرتضوية، چاپ اول.
۴. ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۳۶۶)، لسان العرب، بيروت، چاپ اول.
۵. ابن هشام، عبدالملک بن هشام (بی تا)، السیرة النبویة، بيروت، دارالمعرفة.
۶. امینی، عبدالحسین (۱۳۸۷)، آداب کوی جانان: آداب زیارت حسینی (ترجمه ادب الزائر لمن یمم الحائر)، ترجمه محسن رجبی، تهران، نشر مشعر.
۷. _____ (۱۴۱۷ق)، الزیارة، محمدحسون، قم، بی نا.
۸. انصاری، مرتضی بن محمد امین (۱۴۱۴ق)، رسائل فقهیة، قم، کنگره جهانی بزرگداشت شیخ اعظم انصاری، چاپ اول.
۹. پاک نیا تبریزی، عبدالکریم (۱۳۸۸)، «پیام اربعین در زیارت اربعین»، مبلغان، شماره ۱۲۴، دی و بهمن.
۱۰. پرویش، محسن (۱۳۹۸)، «بررسی ظرفیت های تمدن سازی در جهان اسلام با تکیه بر پیاده روی اربعین»، تمدن اسلامی و دین پژوهی، شماره ۲، بهار.
۱۱. توجهی، عبدالعلی و حق محمدی، زهرا (۱۳۹۰)، «فعالیت های اجتماعی زن و تزامم آن با حقوق زوج با تأکید بر اندیشه های امام خمینی»، پژوهشنامه متین، شماره ۵۲، پاییز.
۱۲. جعفریان، رسول (۱۳۸۶)، «دلیل بزرگداشت اربعین چیست؟»، بازتاب اندیشه، شماره ۸۴.
۱۳. جناتی، محمدابراهیم (۱۳۷۰)، منابع اجتهاد، تهران، کیهان، چاپ اول.
۱۴. جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۴۰۴ق)، الصحاح: تاج اللغة وصحاح العربية، بيروت، دارالعلم الملايين، چاپ سوم.
۱۵. حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ق)، تفصیل وسائل الشیعة إلى تحصیل مسائل الشریعة، قم، مؤسسة آل البيت عليهم السلام، چاپ اول.
۱۶. _____ (۱۴۱۲ق)، هداية الأمة إلى أحكام الأئمة - منتخب المسائل، مشهد، مجمع البحوث الإسلامية، چاپ اول.
۱۷. حمیری، محمد بن حسن (۱۴۱۳ق)، قرب

- الاسناد، قم، مؤسسة آل البيت عليه السلام.
 ۱۸. خمینی، سیدروح الله (۱۳۸۹)، صحیفه، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی عليه السلام.
 ۱۹. خوئی، سیدابوالقاسم (۱۳۹۰)، معجم رجال الحديث، بیروت، مرکز نشر الثقافة الاسلامية فی العالم.
 ۲۰. ربیع نتاج، سیدعلی اکبر و روح الله زاده اندواری، عالیہ (۱۳۸۹)، «حضور زن در جامعه از دیدگاه قرآن و روایات»، پژوهشنامه علوم و معارف قرآن کریم، شماره ۶، بهار.
 ۲۱. زارع خورمیزی، محمدرضا (۱۳۹۲)، «اربعین های خونین؛ نگاهی به برخی از حملات خونین به مراسم اربعین در دوره معاصر»، فرهنگ زیارت، شماره ۱۹ و ۲۰، دی.
 ۲۲. سبحانی نیا، محمدتقی (۱۳۹۷)، «تحقیقی درباره اربعین حسینی»، تاریخ اسلام در آینه پژوهش، شماره ۶، تابستان.
 ۲۳. شافعی، احمد بن علی بن حجر ابوالفضل العسقلانی (۱۳۷۹)، فتح الباری شرح صحیح البخاری، بیروت، دارالمعرفة.
 ۲۴. شوشتری، شیخ جعفر (۱۳۹۰)، ترجمه خصائص الحسین و مزیای المظلوم، تهران، چاپ چهارم.
 ۲۵. شوکانی یمنی، محمد بن علی (۱۴۱۳ق)، نیل الاوطار شرح منتهی الاخبار، مصر، دارالحديث، چاپ اول.
 ۲۶. شهید اول، محمد بن مکی (۱۴۱۹ق)، ذکری الشیعة فی احکام الشریعة، قم، مؤسسه آل البيت.
 ۲۷. _____ (۱۴۱۷ق)، الدروس الشرعية فی فقه الإمامیة، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
 ۲۸. شیخ صدوق، محمد بن علی (۱۴۱۳ق)، من لایحضره الفقیه، قم، دفتر انتشارات اسلامی، چاپ دوم.
 ۲۹. صاحب جواهر، محمدحسن بن باقر (۱۴۲۱ق)، جواهر الکلام فی ثوبه الجدید، قم، مؤسسه دائرةالمعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت عليه السلام، چاپ اول.
 ۳۰. صدر، سیدمحمد (۱۴۲۰ق)، ماوراء الفقه، بیروت، دارالأضواء للطباعة والنشر والتوزیع، چاپ اول.
 ۳۱. طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۷ق)، تهذیب الاحکام، تهران، دارالکتب الاسلامیة، چاپ چهارم.
 ۳۲. عاملی، سعیدرضا (۱۳۹۶)، «راهپیمایی اربعین حسینی؛ ظرفیت ها، چالش ها، نمادها و معانی»، مرکز پژوهشی سیاست های فضای مجازی دانشگاه تهران، اسفند.

۳۳. عجلونی جراحی، اسماعیل بن محمد (۱۳۵۱)، کشف الخفاء و مزیل الالباس عما اشتهر من الاحادیث علی السنة الناس، قاهره، مکتبه القدسی.
۳۴. عندلیب همدانی، علی (۱۳۸۷)، «ضرورت بحث از اربعین»، پایگاه جامع امامزادگان و بقاع متبرکه ایران اسلامی، بهمین و اسفند.
۳۵. فاضل مقداد، مقداد بن عبدالله (۱۴۲۵ق)، کنز العرفان فی فقه القرآن، قم، انتشارات مرتضوی، چاپ اول.
۳۶. فاضل، محمد (۱۳۸۶)، «تحلیل مبنای تاریخی اربعین حسینی»، رواق اندیشه، شماره ۱، فروردین.
۳۷. فخار طوسی، جواد (۱۳۸۸)، «دراسة فقهية مقارنة حول الدفاع عن البلدان الاسلامية»، قم، مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی.
۳۸. فیاض، کابلی، محمداسحاق (۱۴۲۶ق)، المسائل المستحدثة، کویت، مؤسسه مرحوم محمد رفیع حسین، چاپ اول.
۳۹. فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی (بی تا)، مفاتیح الشرائع، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، چاپ اول.
۴۰. قاضی طباطبایی، سید محمدعلی (۱۳۸۳)، تحقیق درباره اول اربعین سیدالشهداء علیه السلام، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد.
۴۱. قربانی سپهر، آرش (۱۳۹۸)، «بررسی و تحلیل جایگاه پیاده روی اربعین در افزایش وزن ژئوپلیتیکی شیعیان در مناسبات جهانی»، اسلام و ارتباطات میان فرهنگی، پاییز و زمستان.
۴۲. قمی، علی بن ابراهیم (۱۴۰۴ق)، تفسیر قمی، قم، دارالکتاب.
۴۳. کاشانی، حبیب الله بن علی مدد (۱۴۰۴ق)، تسهیل المسالك إلى المدارک، قم، موسوعة الفقه الإسلامي طبقا لمذهب أهل البيت علیهم السلام.
۴۴. کفعمی، ابراهیم بن علی (۱۴۰۵ق)، المصباح (جنة الأمان الواقية و جنة الايمان الباقية)، قم، دار الرضی (زاهدی)، چاپ دوم.
۴۵. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق)، الکافی، تهران، دارالکتب الاسلامیه، چاپ چهارم.
۴۶. متقی هندی، علی بن حسام الدین (۱۴۱۳ق)، کنز العمال فی سنن الاقوال والافعال، بیروت، مؤسسه الرساله.
۴۷. مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی (۱۴۰۴ق)، مرآة العقول فی شرح اخبار آل الرسول، تهران، دارالکتب الاسلامیه، چاپ دوم.
۴۸. _____ (۱۴۱۰ق)، بحار الانوار، بیروت، مؤسسه الطبع والنشر، چاپ اول.

۴۹. مجلسی، محمدتقی بن مقصود علی (۱۴۱۴ق)، **لوامع صاحبقرانی**، قم، مؤسسه اسماعیلیان، چاپ دوم.
۵۰. محدث نوری، میرزا حسین (۱۳۷۸)، **آداب زیارت**، تصحیح و تحقیق محمدحسین صفاخواه و عبدالحسین طالعی، تهران، ابرون.
۵۱. محقق ثانی، علی بن حسین (۱۴۱۴ق)، **جامع المقاصد فی شرح القواعد**، قم، مؤسسه آل البيت علیهم السلام.
۵۲. محقق حلی، جعفر بن حسن (۱۴۰۳ق)، **الاجتهاد والتقليد (معارج الأصول)**، قم، مؤسسه آل البيت علیهم السلام، چاپ اول.
۵۳. محقق سبزواری، سید عبدالاعلی (۱۴۱۳ق)، **مهذب الأحكام فی بیان الحلال والحرام**، قم، مؤسسه المنار، چاپ چهارم.
۵۴. محقق سبزواری، محمدباقر بن محمد مؤمن (۱۲۴۷)، **ذخیره المعاد فی شرح الإرشاد**، قم، مؤسسه آل البيت علیهم السلام، چاپ اول.
۵۵. مطهری، مرتضی (۱۳۸۷)، **مسئله حجاب**، تهران، صدرا، چاپ هشتم.
۵۶. _____، (بی تا)، **فقه و حقوق (مجموعه آثار)**، قم، بی نا.
۵۷. مظفر، محمدرضا (۱۳۹۰)، **اصول فقه**، به کوشش محسن غرویان و علی شیروانی، قم، دارالفکر، چاپ دوازدهم.
۵۸. مقدس اردبیلی، احمد بن محمد (بی تا)، **زبدة البیان فی أحكام القرآن**، تهران، المكتبة الجعفرية لإحياء الآثار الجعفرية.
۵۹. مکارم شیرازی، ناصر (۱۴۲۷ق)، **دائرة المعارف فقه مقارن**، قم، مدرسه امام علی بن ابی طالب علیهم السلام، چاپ دوم.
۶۰. ملکی تبریزی، جواد بن شفیع (۱۳۹۴)، **المراقات**، تهران، علویون، چاپ هشتم.
۶۱. منتظری نجفآبادی، حسین علی (۱۴۰۹ق)، **مبانی فقهی حکومت اسلامی**، ترجمه محمود صلواتی، قم، مؤسسه کیهان.
۶۲. موسوی بجنوردی، سیدحسن بن آقابزرگ (۱۴۱۹ق)، **القواعد الفقهية**، قم، الهادی.
۶۳. موسوی عاملی، سیدمحمد (۱۴۱۱ق)، **مدارک الاحکام فی شرح شرائع الاسلام**، قم، مؤسسه آل البيت علیهم السلام، چاپ اول.
۶۴. نراقی، احمد بن محمد مهدی (۱۴۱۵ق)، **مستند الشیعة فی احکام الشریعة**، قم، مؤسسه آل البيت علیهم السلام، چاپ اول.
۶۵. نوری، حسین بن محمدتقی (۱۴۰۸ق)، **مستدرک الوسائل ومستنبط المسائل**، بیروت، مؤسسه آل البيت علیهم السلام، چاپ اول.
۶۶. نیشابوری، مسلم بن حجاج (۱۳۳۴)، **صحیح مسلم**، استانبول، دارالطباعة العامره.

۶۷. واقدی، محمد بن عمر (۱۴۰۹ق)،
 المغازی، بیروت، مؤسسة الاعلمی
 للمطبوعات.
۶۸. وجدانی فخر، قدرت الله (۱۴۲۶ق)،
 الجواهر الفخرية فی شرح الروضة
 البهية، سماء قلم، چاپ دوم.
۶۹. هدایت‌نیا، فرج‌الله (۱۳۹۶)، «تأملی بر
 نظریه خانه‌نشینی زن در فقه اسلامی»،
 مطالعات راهبردی زنان (کتاب زنان
 سابق)، شماره ۷۶، تابستان.
۷۰. هلالی، سلیم بن قیس (۱۴۱۸ق)، اسرار
 آل محمد علیهم‌السلام، اسماعیل انصاری زنجان
 خوئینی، قم، نشر الهادی.
۷۱. یوسفیان، زهرا (۱۳۹۴)، «بررسی
 عرصه‌های حضور زنان در دوره
 حکومت امام علی علیه‌السلام»، نامه جامعه،
 شماره ۱۱۶، زمستان.
۷۲. سایت entekhab.ir
۷۳. سایت Farsnews
۷۴. پایگاه خبرگزاری makarem.ir